

Володимир МАСЛІЙЧУК (Харків)

**СТАВЛЕННЯ ДО ЖІНКИ В ОСТРОГОЗЬКІЙ ПРОВІНЦІЇ
60-х – 70-х років XVIII СТОЛІТТЯ
(За матеріалами фонду 1807 Центрального державного
історичного архіву України в місті Києві)**

Сучасні українські історичні дослідження, за нашими спостереженнями, певним чином уникають низки проблем, які, здавалося б, навпаки, за своєю актуальністю мусили б займати провідні місця у наукових монографіях та статтях. Насамперед, йдеться про нерозробленість, незважаючи на популярність й кілька ґрунтовних праць останніх років¹, гендерної проблематики саме на українському матеріалі, українських прикладах. До цього часу нам бракує робіт про характер гендерної нерівності, узагальненої праці про родинні відносини в Україні, мікроісторичних розвідок з “жіночої історії”². Що ж до “чоловічих студій” – від ставлення до тілесності до розуміння чоловіком власної “вищості” й “винятковості” – у вітчизняній гуманітаристиці відчувається своєрідний вакуум.

Не менш важливими проблемами, також, здається, “популярними” та вкрай незадовільно розробленими, є історія діалогу культур особливості українського прикордоння, система запозичень і взаємообміну не лише на політичному, а й

¹ Див.: *Маланчук-Рибак О.* Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст. – Чернівці, 2006; *Кісь О. Р.* Жінка в українській селянській сім’ї другої половини XIX – початку XX ст.: гендерні аспекти. Автореф. дис. ... канд. іст. н. – Львів, 2002. Вагомий збірник: Гендерна перспектива / Упор В. Агеєва – К., 2004; тощо.

² Сучасні дослідники відокремлюють гендерні дослідження, які ставлять у свою основу проблему влади в суспільстві від “жіночих студій”, що досліджують історію жіноцтва як таку “Політизація” жіночого питання виведена американським істориком-феміністкою Джоан Скотт. Див.: *Скотт Джоан В.* Жіноча історія. Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка; пер. з англ. А. Портновата Т. Портнової – К., 2004. – С. 59–91 (див. також її ж. Жіноча історія // Гендерний підхід: історія, культура суспільства – Львів, 2003. – С. 97–110); методологічна увага з цього приводу провідних російських гендерних істориків див.: *Ретина Л.* Женские и гендерные исследования в истории // *Ретина Л. П.* Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки: Хрестоматия – М., 2002. – С. 9–42; *Пушкарёв Н. Л.* Женская история, гендерная история: сходства отличия, перспективы // Социальная история. Ежегодник 2003. Женская и гендерная история – М., 2003. – С. 9–44 (особливо С. 37–42); є український переклад приблизно того самого тексту *Пушкарёв Н.* Від “Жіночих студій” до “Гендерних досліджень”, від історичної фемінології до гендерної історії // Гендерний підхід... – С. 15–45. Див. історіографічну проблему в українському випадку. *Маланчук-Рибак О.* Ідеологія та суспільна практика жіночого руху.. – С. 42–70.

соціально-економічному культурно-антропологічному рівнях. Якщо, скажімо, польський вплив на Галичину, Правобережну Україну вивчається бодай спорадично, то російсько-український діалог на території Слобожанщини чи Лівобережної України є “чистою дошкою” для досліджень. Але ж саме цей діалог багато в чому визначив суспільну психологію на даній території аж до сьогодні, потребує якнайширшого наукового обговорення й розуміння. До всього, будь-яке прикордоння – не лише дві сторони діалогу, а й ще низка своєрідностей та вкраплень (у випадку Слобожанщини це й кочовий татарський світ, козацький устрій сусіднього Всевеликого Війська Донського, вплив переселень молдаван, сербів, калмиків, німців). Широкий спектр нерозробленої проблематики змушує вкотре уникати узагальнень про причини сучасного регіонального поділу України.

Нарешті, виникає ще одне досить важливе й актуальне навіть на рівні ідеології й державної політики питання про побут та історію представників українського етносу, котрі в силу низки обставин перебувають поза кордонами сучасної України. Дослідження історії української еміграції на сьогодні є однією з найперспективніших тем з прикладами уміння зберігати ідентичність чи асимілюватися за тих чи інакших умов; сприяння цим емігрантам в їхньому культурному житті – необхідна риса цивілізованої держави.

Увесь згаданий комплекс проблем бодай частково хотілося б висвітлити у дослідженні про ставлення до жінки в Острогозькій провінції Слобідськоукраїнської губернії 60-х–70-х років XVIII ст. Дане дослідження базується на великому фонді Острогозької провінційної канцелярії Слобідськоукраїнської губернії 1765–1780 рр.³ Даний фонд, вочевидь, перейшов із зібрання архіву Харківського історико-філологічного товариства, документації Слобідськоукраїнської губернії й був перевезений наприкінці 60-х років XX ст. разом із документами Харківського історичного архіву до Києва. Фонд досить об’ємний і за описом містить 2480 справ (насправді 2389). Дані справи найрізноманітнішого напрямку, й досить складно класифікувати їх за призначенням. Однак в основному вони стосуються управління та конфлікту середовищі місцевого населення. Інші архівні фонди, пов’язані з історією Острогозької провінції (ф. 1909, 1848), не містять належної кількості матеріалу для характеристики поведінки жіноцтва. Так само матеріали інших провінційних канцелярій Слобідськоукраїнської губернії 1765–1780 рр. не настільки представлені справочинством щодо жіноцтва⁴.

Острогозька провінція – велика за охопленням території адміністративна одиниця, яка виникла на основі військових слобід та містечок Острогозького полку після скасування слобідських полків 1765 р. Нині територія колишньої Острогозької провінції – частина Воронежської та Білгородської областей Російської Федерації та Луганської області України.

Основна проблематика дослідження історії регіону полягала в тому, що Острогозький полк виник найраніше й відокремлювався від інших слобідських пол-

³ Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1807.

⁴ Див., напр.: ЦДІАК України – Ф. 1584 (Ізюмська провінційна канцелярія); Ф. 1801 (Охтирська провінційна канцелярія); Ф. 420 (Сумська провінційна канцелярія).

ків величезними незаселеними територіями. Унаслідок соціально-економічних обставин, сусідстваросійськогоприкордонногонаселення та донськогокозацтва, зміни територіального розташування цей полк істотно відрізнявся від інших слобідських полків⁵. Після ліквідації козацького устрою Острогозька провінція лише до 1780 р. була частиною Слобідськоукраїнської губернії, після того провінцію було приєднано до Воронежського намісництва⁶. У результаті низки перерозподілів більша частина колишнього Острогозького полку перебувала у Воронежській губернії, а нині у Воронежській області Російської Федерації. Крім усього, більша частина церков в Острогозьку та околицях від початку підпорядковувалася воронезьким духовним інстанціям, а з початку XVIII ст. відійшла до Воронежської єпархії. З 20-х років XVIII ст. після оформлення територіальних меж більшість населення полку становили українці (“черкаси”, “малоросіяни” за тогочасною термінологією). Усі ці й низка інших нюансів та особливостей вплинули на усвідомлення минулого цих земель в історіографії. Слід бодай побіжно зупинитися на цій важливій проблемі.

Проблема історіографічного засвоєння історії регіону

Острогозький полк виник найраніше із слобідських полків. Переселенська громада на чолі з полковником Іваном Дзиньковським 1652 р. перенесла свій полковий устрій до новоствореного в далекому запллі Московської держави міста. Близькість донського козацтва та прикордонних російських міст, а не Запоріжжя та Гетьманщини, наклали істотний відбиток на геополітичну ситуацію в цій частині Слобожанщини. Окрім усього, острогозькі козаки інтенсивніше залучалися до “донських справ” та побудови флоту, ніж до захисту від татар та побудови укріплень. З середини 70-х років XVII ст. Острогозьким полком переважно керували не місцеві вихідці й не “черкаси” (Федір Сербин, Іван Сас, Петро Буларт, Іван Тев’яшов). Плутанина в підпорядкуванні, окреме керівництво, велика кількість російського населення, слабкий зв’язок з іншими слобідськими полками не сприяли усвідомленню єдності слобідських полків і відбилися на історіографічному зображенні, що підсилювалося з переходом масиву колишнього Острогозького полку до Воронежського намісництва.

Видатний історико-літературний твір кінця XVII – початку XVIII ст. панегірик “Багатий сад” Івана Орновського (1705) відверто нехтує Острогозьким

⁵ Ми розглядали це питання в дисертаційному дослідженні: *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Харків, 2003. – С. 93–94. Про адміністративні зміни див.: *Загоровский В. П.* Историческая топономика Воронежского края. – Воронеж, 1973. – С. 54.

⁶ Досить цікавою у цьому плані є характеристика міст та містечок нового Воронежського намісництва 1780 р., де провідне місце відведено Острогозьку. Воронежский край в XVIII в.: Документы и материалы по истории края / Сост. В. М. Проторчина – Воронеж, 1980. – С. 160 (характеризує Острогозьк як “самой лучшей” серед міст новостворюваного Воронежського намісництва колишній слобідськоукраїнський губернатор Євдоким Щербинін).

полком⁷. Досить скупо про історію цього полку говорить перший вагомий історик слобідських полків Ілля Іванович Квітка (1812)⁸.

Однак Острогозький полк як слобідський згадувався, хоч і побіжно, в Топографічному описі Харківського намісництва з історичною передмовою 1788 р.⁹. У той же час на місцевому рівні козацьке минуле та особливе управління слобідських полків набувають визначальних рис для характеристики регіону. Це видно по рекомендаціях до Комісії зі складання “Нового Уложения” дворянства Острогозької провінції 1767 р.¹⁰. Однак найяскравіший вияв уваги до українського минулого пов’язаний із перебуванням у Острогозьку під час військової служби відомого російського поета Кіндрата Рилєєва, що одружився із представницею козацько-полковницької династії Наталією Тев’яшовою. Спілкування в середовищі місцевого дворянства, як вважають, стало однією з причин уваги відомого декабриста до української історії¹¹. Власне, у другому десятилітті XIX ст. Острогозьк завдяки перебуванню тут прогресивного офіцерства та культурницьких потуг місцевого дворянства перетворився на провідний освітньо-культурний центр губернії “Воронезькі Афіни”¹².

Але дослідження історії Острогозького полку із вписанням її у ширший контекст української історії починається із впливом романтизму й самими уродженцями колишньої Острогозької провінції. Микола Костомаров ще на початку своєї наукової діяльності пише історію цього слобідського полку, на жаль, на сьогодні втрачену¹³, згадує Острогозький полк у контексті ширших

⁷ *Ornowski J.* Bogaty w parantele, sławe i honory wirydarz herbownemi wielmónych ich Mościów Panów P. Zacharzewskich, pozornie po swoich kwaterach zasadzony, ózami na ozdobe rodowitey, sławney i zamożney w honory prozapiej, in triade óz wysymbolizowancy jego Carskiego Najasnieyszego Maiestatu Stolnika i Półkownika Charkowskiego w jego Mci Pana P. Theodora Zacharzewskiego niesmiertelnemu imieniu ogczyta musa przez przychylnego życliwego Sługę Jana Ornowskiego w prezencie szczereżycliwości oddamy Roku Którego ogród Maria Zamknone wydała kwiat jessejski dziwnie roszwinione. – W S. cudotworney wielkiej Lawrze Kijowo Pieczarskiej, 1705. – Арк. [70] (аркуші нумеровані). Перераховуючись слобідські полки, поет зовсім не пише про Острогозький полк.

⁸ *[Квітка]*. Записки о слободских полках с начала их поселения по 1766 год – Харьков, 1812. – С. 85; тощо. Квітка майже не згадує про цей полк у своїй праці й лише дає інформацію про нього в додатках. Слід зважити на брак джерел з історії цього полку для Квітки, оскільки територія цієї козацької одиниці відійшла в 80-х роках XVIII ст. до Воронезького намісництва, й уся документація серед якої й докази на дворянство, проходили через Воронезьке, а не Харківське дворянське зібрання.

⁹ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К., 1991. – С. 23, 24.

¹⁰ Депутатскиенаказы и всеподданейшиечелобитья от дворян Слободской Украинской губернии // Сборник Русского исторического общества. – 1889. – Т. 68. – С. 298–303.

¹¹ *Рылеев К. Ф.* Полн. собр. соч. – М.; Л., 1934. – С. 38, 441, 594; *Маслов В. И.* Литературная деятельность К. Ф. Рылеева. – К., 1912. – С. 67–72, 258–261.

¹² Див. цікаві спогади, звідки й визначення Острогозька *Нукитенко А. В.* Моя повесть о самом себе и о том, “чему свидетель в жизни был”: Записки и дневник (1804–1877). – СПб., 1905. – Т. 1. – С. 66–67, 73–80. Щодо нашої тематики див. спогад про “малоросійську” бабусю (с. 3).

¹³ *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990. – С. 446. Див. також *Л.* Пропащие рукописи Костомарова // Киевская старина. – 1889. – № 10. – С. 183.

подій також і у своїх подальших дослідженнях¹⁴. Однак справжньою синтетичною працею з історії слобідських полків, де було використано переважно острогоський матеріал, стала робота “Слободские казацьки полки” нащадка острогоських козацьких старшин Петра Головинського (1864)¹⁵. Саме після цієї роботи, яку окремі дослідники вважають першою науковою працею з історії Слобожанщини¹⁶, історія Острогозького полку та території заселення українців понад Доном стала частиною українського історичного процесу, й відтоді Острогозький полк постійно увійшов до складу слобідських полків та зображення українського минулого. Але навіть таке засвоєння було б неповним, якби не відбувалися етнографічні дослідження населення Воронежської губернії історія українських поселень краю не висвітлювалася в белетристиці (Надія Кохановська) та науковій публіцистиці (Борис Познанський)¹⁷.

Участь населення Острогожчини в українському національному русі й визначення східних кордонів України – окремі теми дослідження.

Навіть після визначення меж Української Соціалістичної Радянської Республіки у 20-х роках ХХ ст., коли більшість земель Воронежчини з істотною перевагою українського етнічного населення увійшли до складу Російської Федерації, окремі праці української радянської історіографії зображували історію Острогозького полку як частину історії України. Йдеться, зокрема, про відому роботу про колонізацію Слобожанщини Віктора Юркевича (1932)¹⁸ та кандидатську дисертацію Катерини Стецюк (1947) про вплив повстання Степана Разіна на Україну, де основна частина роботи стосувалася підтримки повстання острогоським полковником Іваном Дзиньковським¹⁹. Великі простори Острогозького полку стали частиною історії Слобожанщини, а отже, й історії України.

Однак, попри національний наратив, центр дослідження історії Острогозького полку знаходився й знаходиться у Воронежі. З визнанням особливостей українського населення впродовж другої половини ХІХ–ХХ ст. з'явилася низка

¹⁴ Див., зокрема: *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницький. – М., 1994. – С. 554–555.

¹⁵ *Головинский П.* Слободские казацьки полки. – СПб., 1864.

¹⁶ *Юркевич В.* Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького – К., 1932. – С. VII.

¹⁷ Малороссийские песни, записанные И. Омельченком и Е. Кобзаревым в окрестностях города Павловска по Острогожскому Павловскому уездам Воронежской губернии – Воронеж, 1888; *Познанский Б.* Воронежские охоты (из случайных воспоминаний и наблюдений) // Киевская старина. – 1885. – Т. XI. – № 4. – С. 613–648; *Кохановская Н.* Старина. Семейная память. – СПб., 1890; *Руднев А.* Рождественская вирша // Киевская старина. – 1905. – Т. LXXXVIII. – № 1. – Отд. 2. – С. 12–14; *Яковлев Г.* Пословицы, поговорки, крылатые слова, приметы и поверья, собранные в слободе Сагунах, Острогожского уезда // Живая старина. – 1905. – Вып. 1–2. – С. 141–180.

¹⁸ *Юркевич В.* Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького

¹⁹ *Стецюк К.* Вплив повстання Степана Разіна на Україну – К., 1947; див. також *її ж.* З історії спільної боротьби російського українського народів проти феодално-кріпосницького гніту (Іван Дзиньковський) // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – 1952. – № 4. – С. 187–205; *її ж.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х – 70-х рр. ХVІІ ст. – К., 1960.

досить істотних робіт та публікацій документів з історії “української” частини Воронежської губернії, а потім і області²⁰. Останньою знаковою роботою стала дисертація воронезької дослідниці Алли Гоголевої про взаємовідносини українського переселенського елемента з російською воєводською владою в Острогозьку другої половини XVII ст.²¹.

Тобто ми можемо спостерігати на позір цікаву для характеристики історіографічного процесу ситуацію. Архівні матеріали з історії колишнього Острогозького полку містяться в Центральному державному історичному архіві України в місті Києві (Україна), Державному архіві Воронежської області та Російському державному архіві давніх актів (Росія). Острогозький полк є частиною українсько-національного бачення минулого, однак основні дослідження здійснюються в Росії й з російської точки зору. Взаємної кооперації та спроб

²⁰ Першим звернув увагу на українські поселення Євгеній Болховітінов у майбутньому видатна постать для української історіографії *Болховітінов Е. Д.* Историческое географическое и экономическое описание Воронежской губернии собранное из историй, архивных записки сказаний. – Воронеж, 1800. Зацікавлення історією населення губернії пошквалювалося напередодні під час “великих реформ” другої половини XIX ст. (М. де Пуле, К. Александров-Дольник, М. Второв): Древние грамоты и другие письменные памятники, касающиеся Воронежской губернии и частию Азова, собранные и изданные Н. Второвым и К. Александровым-Дольником – Воронеж, 1851. – Кн. 1; *Второв Н.* О заселении Воронежской губернии // Воронежская беседа – Воронеж, 1861. – С. 246–272; Исторические материалы // Там само. – С. 1–37; Материалы для истории Воронежской и соседних губерний состоящие из царских грамот и других актов XVII и XVIII столетий – Воронеж, 1861. – Кн. 1. Наприкінці 80-х років XIX ст. вивчення історії краю знову пошквалюється у зв’язку із селянською проблемою, активізацією статистичних досліджень та кризою ідентичності загальноросійського дворянства (як приклад – низка досліджень Євгена та Володимира Тев’яшових): *Щербина Ф.* Крестьянское хозяйство по Острогожскому уезду – Воронеж, 1887; Материалы для истории Воронежской и соседних губерний Воронежские Акты / Сост. Л. Вейнберг, Л. Полторацкая – Воронеж, 1887. – Т. 1; Материалы по истории Воронежской и соседних губерний Акты XVI, XVII и XVIII в. / Собр. и изд. Л. Б. Вейнбергом – Воронеж, 1886. – Вып. VII; *Тев’яшов В. Н.* Строельная книга г. Острогожска // Труды Воронежской архивной комиссии – Воронеж, 1902. – Вып. 1. – С. 64–74. У радянський час слід відзначити роботи Володимира Загоровського та Володимира Важинського з історії російського прикордоння *Загоровский В. П.* Историческая топономика Воронежского края; Воронежский край с древнейших времен до конца XVII в.: Документы и материалы по истории края / Сост. и авт. пояснительного текста проф. В. П. Загоровский. – Воронеж, 1976; *його ж.* Возникновение и развитие городов в Воронежском крае в XVII–XVIII веках // История заселения и хозяйственного освоения Воронежского края в эпоху феодализма. – Воронеж, 1987. – С. 62–93; *його ж.* Общий очерк истории заселения и хозяйственного освоения южных окраин России в эпоху зрелого феодализма // Там само. – С. 3–23; *Важинский В. М.* Землевладение и складывание общины однодворцев в XVII в. (На материалах южных уездов России). – Воронеж, 1974; тощо.

²¹ *Гоголева А. А.* Местная власть в Острогожском уезде во второй половине XVII – начале XVIII в.: городские воеводы и черкасские полковники Дисс. ... канд. ист. н. – Воронеж, 2005. У своїй роботі інколи дослідниця зачіпає й жіночу проблематику Див. рецензію на цю роботу. *Маслійчук В. Л.* Нове дослідження з історії Острогозького козацького полку // Збірник Харківського історико-філологічного товариства – Харків, 2006. – Т. 12. – С. 308–320.

порозуміння баченні минулого цього регіону через слабкість інституцій історичної науки й відсутність громадських ініціатив між українськими та російськими науковцями не відбулося

Проблематика жіночої історії другої половини XVIII ст.

Висвітлення історії українського жіноцтва ранньомодерного часу не може сьогодні похвалитися істотними здобутками. Більшість праць написано наприкінці XIX – на початку XX ст. й часто переслідують ідеологічну мету – довести сепарацію ставлення до жінки й ролі жіноцтва в Україні від російського бачення ролі жінки. У зв'язку з цим часто наголошувалося на незалежності, а то й верховенстві жінки в українській родині, на жіночому началі української культури. Цей стереотип неважко спростувати дослідженням української традиційної культури саме щодо другої половини XIX ст.: численний джерельний матеріал (як історичний, так і етнографічний), навпаки, свідчить про пригноблене становище жінки в українській родині, про панування патріархальних взаємин, про витіснення жінки з публічної сфери у приватну, до домашньої праці²².

Підкреслимо, що засновок про патріархальність української родини незаперечний і щодо XVIII ст. на Лівобережній Україні та Слобожанщині. Хоча дійсно, жінка, особливо поміщиця, шляхтанка, представлена в публічній сфері, виступає як об'єкт судових позовів та скарг, а в середовищі нижчих прошарків населення можна спостерігати родинний демократизм, втечі одного з подружжя, непідконтрольність церкві сімейних взаємин. Однак політична влада й влада в родині належала чоловікові, який часто стверджував цю владу силоміць, караючи дружину. Низка тверджень про юридичну незалежність української жінки Гетьманщини, досить цікавих і слушних, однак, потребує застережень. Російське суспільство того часу мало виразно патріархальний характер. Так само й близький до українського суспільства “старий польський світ” базувався на патріархальних цінностях, хоча моделі бачення й родинні стосунки й мали масу обмежень і насправді той світ також не завжди відповідав зразкам і нормам, навіть засвоєним і прийнятим²³. Патріархальність суспільства була невід'ємною рисою європейських форм родини.

Тут слід зазначити досить важливі моменти, пов'язані із суспільно-політичними трансформаціями другої половини XVIII ст. на українських землях, які певною мірою відбиваються на ролі й статусі жіноцтва. Ліквідація козацьких автономій, спроби прикріпити населення й величезний простір для втеч цього

²² Тут нам доволі імпонують два ретельні дослідження останнього часу – перекладена українською стаття 1990 р.: *Воробець К. Д.* Спокусниця чи цнотлива? Непевне статеве становище жінок у пореформеній українській селянській громаді // Гендерний підхід... – С. 62–73; *Кись О. А.* Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа // Социальная история. Ежегодник 2003: Женская и гендерная история. – Москва, 2003. – С. 156–172.

²³ Див., напр.: *Bogucka Maria.* The Foundations of the Old Polish World: Patriarchalism and the Family. Introduction into the Problem // *Acta Poloniae Historica.* – 1994. – Vol. LXXIV. – P. 53.

населення – український Південь, поволі приєднаний до Російської імперії, створюють із провінції такий собі “перевалочний пункт”, культурне перехрестя, де старі козацькі пільги стикаються з подушним окладом, а вільне переміщення селян – з кріпосними правилами. Спроби збільшити контроль виявляють масу девіацій, велика кількість людей відірвана від традиційного світу й ще не знайшла до чого себе пристосувати за новими нормами імперської провінції. Чинovníки, солдати, повії, торговці, не визнані дворянами нащадки козацької старшини – строката палітра соціальних взаємодій створює із цієї провінції вузол суперечностей та зумовлює незрозумілість ідентифікацій. Поруч із цим існують характерні нюанси. Насамперед – це секуляризаційні процеси; маса родинних та особистих справ передаються з церковного до світського державного відання. І в цьому разі, як побачимо далі, справи Острогозької провінції є досить яскравим прикладом. Друга важлива річ – поширення ринкових відносин. Острогозьк залишався великим торговельним центром, система колишніх і наявних пільг сприяла поживленню промислових галузей (винокуріння, розведення худоби, виготовлення селітри) та використанню найманої праці в сільському господарстві. Рух капіталів та людей, грабіжництво й гультяйство, раціоналізація при нагромадженні капіталів – це досить чітко виявлялося і у ставленні до жіноцтва.

Українське населення під впливом інших культурних типів (міжетнічні взаємини та модернізація)

Формування етнічної палітри провінції не було однорідним. Українське населення, уже переселяючись, зустрілося з російським прикордонним світом. Ці контакти були постійними й з низкою взаємовпливів. Слід зазначити досить істотний момент – русифікацію українських прізвищ чи надання переселенцям російських. Це досить характерна риса для діловодства Острогозького полку, а потім і провінції. Висловимо здогад, що український традиційний світ зберігав свою цілісність, але піддавався впливам саме на прикордонні. Ці впливи зумовлювалися не лише контактами з іншими етносами, а й контактами з владою, підпаданням соціальних структур під систематичне реформування царським урядом з метою збільшення контролю за населенням і уніфікації усіх форм життя.

Міжетнічні взаємини – окрема тема досліджень щодо Острогозької провінції, й ми вже частково висвітлювали ці процеси²⁴. Насамперед, провінція стала місцем для продовження діалогу між українським та російським населенням. Однак коло взаємодій виявляється досить широким. Великою мірою можна зазначити й вплив етнічності на жіночу поведінку та ставлення до жінки. Строката й непевна мозаїка оселених етносів у провінції (росіяни, українці, татари, турки, молдавани, німці) не сприяла виробленню більш-менш чітких правил і визначень. Те ж саме ми повинні сказати і щодо неоднотипної соціальної палітри: військові

²⁴ Маслійчук В. Міжетнічні взаємини в Острогозькій провінції (1765–1779 рр.) // *Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур. Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст.* – Харків, 2007. – С. 50–60.

обивателі (цікаво – в діловодстві провінції вони називаються “войсковые жители”), піддані селяни, кріпосні, однодворці, дворянство, міщани. Існування Острогозького слобідського полку на цих теренах із системою пільг та привілеїв, частково скасованих унаслідок реформ царського уряду 60-х – 70-х років XVIII ст., впливає багато в чому на саму систему юриспруденції себто існують, здавалося б, великоросійські загальні закони (подушний податок, система державної монополії, митні обмеження), однак поруч із цим наявні з давніх часів “малоросійські” особливості (подарунки в судах, безподатковість млинарства, шинкування, торгівлі, свобода пересування, панування звичаєвого права). Порушення слобідських соціальних привілеїв відображається й на долі жінок. Особливо це видно з приводу “шинкування” (“корчемства”), виробництва горілки на продаж. За російською правовою системою держава контролює виробництво горілки й виступає її продавцем через “кружечні двори”. Однак з 1669 р. слобідським полкам за вірність під час конфлікту з Москвою гетьмана Івана Брюховецького було пожалувано пільгу вільного “корчемства”. У 30-і роки XVIII ст. ці пільги прагнули скасувати. Українське населення (військові обивателі) мало вагомий привілеї порівняно з російськими однодворцями щодо винокуріння й шинкування. Друга половина XVIII ст. – час боротьби російського уряду проти вільного продажу спиртних напоїв на Слобожанщині з відповідним опором населення й соціальною конфліктністю. Стосовно Острогозької провінції існує низка цікавих деталей щодо участі в цих процесах жінок: дружини військових обивателів, вдови, наймички заарештовуються й звинувачуються у шинкуванні. Таких справ кілька стосовно згаданого часу²⁵.

Скарги про корчемство жінок були частими, а штрафи досить суворими. Наприклад, 1767 р. з “казацкой женки” Анастасії Лапчихи з Острогозька стягнули п’ять рублів штрафу за те, що вона навіть “безденежно” дала однодворській “женке” з Коротояка Анастасії Ушаківій горілки²⁶. 20 липня 1766 р. прапорщик Федір Рабаєв з працівниками “железного заводу” здійснив “многочисленным” набіг на садибу козака Степана Коваленка поблизу слободи Калач. Господаря саме не було вдома, але нападники забрали у господині Ксенії Коваленко три відра горілки, й за те “вино”, що буцімто шинкувала Коваленчиха, її взято під варту²⁷. До всього український шинок стає вагомим місцем для зустрічі девіантів, а шинкарки стають посередницями для скоєння низки злочинів²⁸. Не зупиняємося на окремій категорії шинкарок і ставленні до них в українській народній культурі, але саме поширення такого явища досить знакове й важливе.

Проте шинкування чи постійні побутові контакти – не лише єдині форми взаємодій. Українсько-російський діалог досить широкий. Цей діалог яскраво виявлявся й у сфері девіацій із задіянням, а то й провідною роллю жіноцтва. Однодворців з Коротояцького повіту біля Острогозька Потапа Овчинникова та

²⁵ ЦДДАК України – Ф. 1807. – Оп. 1. – Спр. 121, 331, 344, 1110, 1210, 1245, 1281, 1370, 1642а (корчмарство іноземців), 2139.

²⁶ Там само. – Спр. 331. – Арк. 1а, 9.

²⁷ Там само. – Спр. 121. – Арк. 1а, 3.

²⁸ Там само. – Спр. 890. – Арк. 2.

Івана Сєдих у слободі Колодній на ярмарку підмовила племінниця місцевого жителя Семена Білоусова Ксенія на грабунок дядька; посередницею виступила місцева шинкарка Ганна. Навідниця ретельно проінструктувала місцевих однодворців, де лежать гроші, коли домашні поснуть²⁹. Ця справа висвітлює не лише злочин, родинні відносини, а й, власне, коло етнічних взаємодій.

Однак відносинами росіян з українцями контакт не вичерпується. Одна цікава деталь із життя Острогозької провінції – наявність мандрівних циган, з відповідними наслідками: крадіжками, ворожінням, побиттям циганських жінок. Як те, наприклад, сталося з дружиною цигана Василя Кубракова у слободі Новій Білій Осинівського комісарства, яку побили разом із чоловіком³⁰. Присутність представників “східного світу” (циган, турок, татар, калмиків) у низці згадок про злочини – досить важлива риса для характеристики міжетнічних взаємодій.

Саме тут виявляється й жіночий чинник. Важливою рисою побуту вищих прошарків населення була наявність у них для прислуги дівчат чи молодичь “іншої етнічності” – циганок, татарок, туркень тощо. Так, 1774 р. сотник з містечка Калитви Лев Сіверський скаржився про втечу циганки Дарини Моргунки, що її він, Сіверський, купив у цигана на прізвище Крикуненко через борг останнього за тридцять п’ять рублів³¹. На цьому тлі слід зважити на наявність у провінції вихрещених мусульман³², які перебували переважно у місцевих поміщиків у прислузі. В одній із таких справ йдеться про позов удови “татарської природи” Пелагії Перехрестовоїна сотника Андріана Житкова. Сама Пелагія народилася в місті “Карасові” й малолітньою була захоплена в полон сотником Острогозького полку Андрієм Бондаревим на Молочних водах (під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр.). Сотник Бондарев помер під час походу доручивши дівчинку обозному Якову Житкову. Обозний полонянку родині Бондарєва не повернув, а привласнив її та хрестив. У ці ж часи прикажчик обозного Андрій Гараган купив на одному з ярмарків на Поволжі калмика, хлопчика Івана, й привіз до пана. Після повноліття Пелагію одружили з Іваном. Далі татарка стверджувала, що перед смертю обозний Яків Житков (Жидков) у духівниці при свідках обіцяв не записувати ні її, ні чоловіка, ні їхніх дітей у подушний оклад, а, нагородивши, відпустити на волю. Однак спадкоємець, син обозного Андріан Житков, записав

²⁹ Там само. – Арк. 2–3.

³⁰ Там само. – Спр. 1773. – Арк. 2, 3зв.

³¹ Там само. – Спр. 1718. – Арк. 1а. Циганці 28 років, із собою вона поцупила дві “чюпки”, п’ять сорочок, шубу та чоботи.

³² Такі явища були непоодинокі під час воєн. Свідченням наявності військовополонених турків у провінції є документація про виконання імперського указу від 30 січня 1775 р. щодо повернення військовополонених турків. Виявилось, що заможні поміщики у провінції тримали в себе вже вихрещених турків для хатніх робіт. Так, полковник Тев’яшов у Острогозьку утримував двох вихрестів Миколу Мемета (25 років) та Григорія Григор’єва (11 років), прем’єр-майор Іван Дебринін утримував турка Петра Іванова (25 років), прапорщик Григорій Татарчуков мав удома турка Петра Арманова (18 років). У Міловатському комісарстві в майора Лисаневича жив турок Олександр (перехрещений з Алі), в Уривському комісарстві у поручика Зайцева жив вихрещений татарин (Там само. – Ф. 1807. – Оп. 1. – Спр. 1840. – Арк. 5, 23–25, 27зв.).

її та дітей в оклад. Після смерті чоловіка 1765 р. Пелагія втекла від Житкова разом із служником Панасом Демиденком³³. Після оголошення розшуку в 1767 р. Перехрестова подала на Житкова в суд, однак уся судова система була на боці сотника, свідки духівниці заперечили, що там йшлося про татарку та її дітей, житель Михайло Біденко засвідчив, що полонянку було куплено у сотника Івана Тушкановського за законом 1745 р. вихрещені “живущие за помещиком” включалися в подушне, чоловік та діти Пелагії закріплені в конторах та попередніми ревізіями. 10 листопада 1769 р. рішення суду щодо татарки було готове, сама ж Пелагія Перехрестова до суду не з'явилася, а Андріан Житков підписався, що рішенням суду на свою користь цілком задоволений, татарку ж знову оголосили в “сиск”. У квітні 1770 р. Пелагію знайдено в місті Уриві, й татарка зазначила, що рішення суду без її присутності не визнає, подавши апеляцію³⁴. Насамперед у даній справі за майже суцільного підпорядкування жіноцтва вражає юридична освіченість простої підданої.

Крім прикладів поширення міжетнічних взаємодій, документація провінції дає чимало прикладів щодо дисциплінування, примусу влади над жінками та певну палітру жіночої злочинності.

Дисциплінування соціуму постає доволі істотною проблемою. Власне контакти місцевої влади з населенням теж доволі цікаві. 20 лютого 1773 р. вранці за відсутності чоловіка до Ганни Бондаревої у двір на подвірках (дещо осторонь) Острогоська прийшли двоє чоловіків й, налякавши господиню, почали шукати робітника Федора Кожушного. Бондарева вказала, що послала наймита в солодовню, та шукачі почали ляяти хазяйку, що вона бреше. На те Ганна Бондарева виштовхала “гостей” з двору. Через певний час “мужича команда” заарештувала Бондареву й повела повз церкву (під час обідні) до комісарського правління, штовхаючи в спину, й те бачили люди, що виходили з церкви. У комісарстві службовець прапорщик Григорій Венецький, обізвавши Бондареву “бестією”, “каналєєю” та “п'яницею”, наказав посадити ту, як злодійку на ланцюг у тюрму. Виявилось, що особи, які вранці прийшли з комісарства, розшукували підозрюваного в злочині, а Бондарева вилаяла їх (бо вважала, що ті поцупили в неї срібну чарку) й вигнала, чим опиралася владі. Однак такі умови дисциплінування радше виняткові³⁵. Як бачимо, в даному випадку жінка діє досить самостійно, виставляючи незваних гостей і скаржачись потому на наругу над нею в комісарстві.

Роблячи додаток з використанням матеріалів інших фондів, хотілося б зазначити ще кілька важливих моментів. Насамперед характерну для того часу затягненість судового процесу. Траплялося, що справи розглядалися протягом багатьох років, не маючи певного вердикту. Так, до 1783 р. тривала справа з 1734 р. про сварку козаків Острогоського полку, слободи Піски, Прокопата Дмитра Синель-

³³ Цікавий опис зовнішності татарки: “Лицемъ бѣла глаза и волоса на головѣ черные на ней платье кафтан зеленого сукна юпка крашеной тяжести карсетъ китайевои красной подъ заячимъ мѣхомъ на голове платокъ выбоичатой а иногда и чепецъ носить на шеи монисто красное в башмаках” (Там само. – Спр. 417. – Арк. 46).

³⁴ Там само. – Арк. 2–2зв., 23– 23зв., 47– 47зв., 77, 84.

³⁵ Там само. – Спр. 1596. – Арк. 1–2.

никових з Федором Бутовим, коли Синельникови побили Бутова та його дружину³⁶. Однак новий час приносив і нові правила щодо окремих категорій. Божевільні не ув'язнювалися, й згадок про те не було, але з 70-х років натрапляємо на приклад ізолювання злочинців та навіжених від суспільства. Так, 1779 р. (17 липня) якась причинна жіночка, утримувана в Бирючій у дворі прапорщика Фоміна, зарізала солдата Баранова й була кинута до в'язниці³⁷.

Щодо жіночих девіацій, то вони поширені в багатьох європейських країнах, наприклад, грабунок служницями господарів (1769 р. в Острогозьку в провінційного протоколіста Киріяка Тимошенкова служниця, молдавського гусарського полку капрала Кіндрата Мунтянова дружина, Мар'я, залишена на Благовіщення для догляду за дитиною, зірвала зі скрині замок й украла срібні монети та вбрання³⁸).

Подібно до інших частин Лівобережної та Слобідської України в Острогозькій провінції ми подибуємо цікавий факт жіночих девіацій – лайку та сварку як форму з'ясування стосунків. Притому дане дійство пов'язане з елементами публічності й карнавальності. Образи жіноцтва відбуваються привселюдно на базарах чи ярмарках. Так, 13 січня 1774 р. на острогозькому ринку дружина ротного квартирмістра Федора Македонова Тетяна скаржилася місцевому військовому обивателеві Степану Дроніну на його дружину, що через свою кріпосну Марфу вилаяла Македонову на ринку. На ті скарги сам Дронін обізвав дружину квартирмістра “каналъею и блядью”. Дана скарга мала позовний характер, й Дронін на свій захист привів свідків, які були на ринку й заперечили факт лайки. Позивачка ж оскаржила свідків як родичів винуватця³⁹. Затягнена справа, як виявилось, мала масу відхилень та подробиць⁴⁰ й закінчилася без належного вердикту.

Сварки тривалий час залишалися приводом для судових позовів. Наприклад, відставний вахмістр Степан Тароватий 22 травня 1778 р., прийшовши на підпитку в гості до священника Петра Устинковського вилаяв там “непотребними” та “матерними” словами дружину колезького регістратора Марину Соловйову⁴¹. Увага до слова й образ, удосконалення судових інстанцій і фіксування таких подій, порушення справ судовими органами – це теж чергова метода контролю над індивідом. Й жіноцтво відіграє у таких формах “злочинів” не останню роль.

Отже, у даному разі перед дослідником постає надто істотна й широка проблема модернізації та міжетнічних взаємин. Реформи російського уряду на Слобожанщині носили модернізаційний характер, вони уніфікували за західними

³⁶ Там само. – Ф. 1909. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 5 і далі.

³⁷ Там само. – Спр. 2219. – Арк. 1–2.

³⁸ Там само. – Ф. 1807. – Оп. 1. – Спр. 895. – Арк. 1а.

³⁹ Там само. – Спр. 1795. – Арк. 1, 12, 35.

⁴⁰ Однією з таких подробиць було те, що Дроніна 30 квітня 1774 р. облаяли його сусіди: коротояцький купець Андрій Рукавичников із своєю жінкою. Так, Рукавичников вилізши на кухню Дроніна, почав зривати з трубицеглуї кидати у двір військового обивателя, а його дружина Ганна Рукавичникова забігши у двір до Дроніна, ляяла того “непристойними словами” й погрожувала розправою. Дронін через такі погрози звернувся до острогозького отамана Хоми Бондаренка (Там само. – Арк. 33).

⁴¹ Там само. – Спр. 2201. – Арк. 1а, 4 (розходяться полюбовно).

зразками всі сфери життя, запроваджуючи нові й чужі форми для традиційного світу: розділену державну судову систему, засоби для дисциплінування, контроль над усіма сферами діяльності, часто потребу перевиховати, а не покарати індивіда. Разом з тим, ці реформи поглиблювали сенс міжетнічних взаємодій, ініціювали спільні дії представників різних етносів, часто засобами державної влади (приїзд чиновників, переселення селян чи німецьких колоністів, розміщення військовополонених). В Острогозькій провінції ще не склалися усталені відносини навіть у середовищі українських переселенців, колонізаційні процеси на околицях Острогозька й Подонні (Богучарі та на річках Білих) усе ще тривали, незміцнілий традиційний світ колонізаторів стикався з масою подразнень, що відбивалося вочевидь і на жіночій долі, вело до збільшення кількості змішаних шлюбів й засвоєння низки моделей поведінки представників інших етнічних груп.

Реформи устрою та родинні відносини

У 1765 р. було скасовано слобідський козацький устрій. На місці слобідських були утворені гусарські полки, колишні козаки переведені “військові обивателі”. Однак гусарська служба була напіврегулярною, гусар перебував переважно далеко від домівки, покинувши родину. Місцеве населення неохочейшло служити, й згодом місцеві гусарські полки наповнилися “прийшлим” елементом. Гусари стали невід’ємною частиною місцевого життя і, власне, невід’ємним чинником окремих дій жіноцтва.

Досить важливою рисою для Слобожанщини залишалося на позір вільне переміщення населення. Переселення з інших частин Слобожанщини на територію провінції тривало. Часто мешканці одного населеного пункту Острогозької провінції переселялися в інший на її ж території. Провінційні установи прагнули фіксувати переселенців й давати їм дозволи на поселення, ловити втікачів. Свобода пересування була певною мірою свідченням демократичності родинних відносин.

Однак і родинні відносини у цей час характеризуються низкою важливих рис, пов’язаних із розподілом та нетривкістю сімей, особливо у стосунках дітей та батьків. Не заглиблюючись у причини та наслідки такого явища, підкреслимо: як дорослі діти, одружившись, прагнули відокремитися від батьків, так і батьки часто силоміць відокремлювали одружених дітей на власне господарство. Розвиток і Лівобережної України, й Слобожанщини в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. був доволі екстенсивним: захоплювалися й колонізувалися нові землі, виникали нові слободи, села й містечка. Із закінченням процесу займанщини й поживавленням соціального наповнення процесу землеволодіння, спробами нового панства прикріпити підданих до земель, збільшенням кількості населення й розподілом землі почалося падіння економічного добробуту. Даний процес поглиблювався низькою врожайністю та кількома неврожайними роками. “Від тісняви” землі стало мало, обробіток нової потребував суттєвих затрат або переселення. Необхідність утримувати старих і немічних батьків, неправильний поділ праці через традиційну екстенсивність виробництва (“як сім’я велика, один

робить і злиться, що хтось інший не працює й робить менше”)⁴², поширення найманства – усе це сприяло розподілу й відокремленню, “атомізації” сімей. Відповідно відокремлення дітей від батьків було підставою для численних сварок у колі родинних дихотомій батько (мати) й син (чи донька), свекруха (свекор) та невістка, теща (тесть) і зять тощо.

Нова гусарська служба, спроби контролювати переселення й демократичність родинних відносин – усе це досить строкато перепліталось у характеристики поведінки жіноцтва.

Щойно було скасовано слобідські полки й на їхньому місці сформовано гусарські, як одразу ж виникла проблема, пов’язана з розподілом родин. За скаргами гусарів Острогозького полку⁴³ новому слобідськоукраїнському губернатору Євдокиму Щербиніну з’ясовувалося, що батьки, брати й родичі новоспечених гусарів, що жили з ними в “одних дворах”, самі відокремлюються й змушують відокремлюватися дружин та дітей гусарів. Тобто батьки чи брати відмовляються годувати гусарські родини. Зі слобідськоукраїнської губернської канцелярії було відправлено укази у провінційні канцелярії та місцеві комісарські правління: “чтобь выбранные въ гусары отъ своихъ семействъ отдѣляемы отнюдь не были кроме собственнаго на то ихъ изволенія”, щоб домашні не перешкоджали нести службу⁴⁴.

Гусарські проблеми на цьому не закінчувалися. Втечі з гусаром пов’язані з міграцією населення, подружні зради теж притаманні історії провінції. Проблема міграцій виявилася у справі 1779 р. про гусарського капрала Кирила Загоруйка та дружину мешканця слободи Ширяєвої Катерину Колесникову (30 років). Гусарин був одруженим утік зі згаданою ширяївською жителькою та з її малолітнім сином. На допитах коханці досить детально розповідали про свою дорогу. Спочатку вони мали намір утекти до Києва трактом, але зупинилися у володільській слободі Стрелиці Корочанського повіту й лише з того місця поїхали до Києва; з Києва утікачі помандрували у слободу Новоселівку Війська Запорозького, де сказали місцевому священикові, що вони подружжя. Далі “подружжя” поїхало у слободу Матвіївку; поживши місяць там, подалися до слободи Кабанної Святолуцького комісарства Ізюмської провінції, до Катеринино дядька, якого пограбували, й подалися до Мартинівки (Самарського повіту). На півдні України,

⁴² Див.: *Єфименко П.* К истории семейных разделов у крестьян // Киевская старина. – 1886. – Т. XIV. – № 3. – С. 596. Проблема аграрного перенаселення та її вплив на демографічну поведінку на Лівобережній та Слобідській Україні даної доби майже не зачіпалася дослідниками, за винятком Арнольда Перковського (*Перковский А. Л.* О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII века (По материалам Румянцевской описи и церковной статистики) // Проблемы исторической демографии СССР. – Таллин, 1977. – С. 105–106).

⁴³ Скаргу подали вибрані з козаків у гусари мешканці військової слободи Слонового мосту Острогозької провінції Кирило Лихтін, Олексій Волошинов, Павло Левенцов, Іван Максименков, Василь Цапків. Виявилося, що брати, які жили з ними в одних домах, “отошли жить своими домами”, а їхні батьки через те вигнали гусарських дружин та дітей, бо раніше теперішні гусари утримували “економію общу”, а нині змушені нести службу

⁴⁴ ЦДДАК України – Ф. 1807. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 2–3.

на землях колишнього Війська Запорозького не звертали увагу на паспорти. Їх повинчав місцевий священик. Потому вони повернулися до слободи Матвіївки. Саме там Катерина відчула докори сумління й зізналася місцевому управителю, що втекла від чоловіка. Той узяв коханців під варту, відправивши потім до Острогозька⁴⁵.

Постої гусарів й особливо іноземної їх частини виливалися у проблеми для місцевого жіноцтва. Так, 23 липня 1772 р. в Острогозьку поручик місцевого гусарського полку Федір Санкевич побив спочатку дружину військового обивателя Марію Гребенник, а потім з шістьма гусарами – її доньку Агафію⁴⁶.

Незавершеність колонізаційного процесу визначала нетривкість сімейних відносин й широке поле для втеч. Траплялося, що чоловік, покинувши дружину в іншій частині Слобідськоукраїнської губернії, переселявся в Острогозьку провінцію й тут одружувався. Наприклад, у 1770 р. Тетяна Чумаченко з Харкова розшукувала уже одруженого вдруге Євстафія Чумаченка з Калача, називаючи себе його першою дружиною. У справу втрутився воронезький єпископ Тихон⁴⁷.

Колишній пільговий режим на території слобідських полків, свобода пересування населення сприяли й досить демократичним сімейним відносинам. Час від часу в документації цього періоду можна натрапити на відомості про втечу дружини від чоловіка чи чоловіка від дружини, дошлюбні відносини, життя “на віру” тощо. Так само, як і в документації інших установ Слобожанщини, й колишньої Гетьманщини, натрапляємо на згадки про дітозгубниць, рідкісні згадки про звалтування. Поруч із цим, здавалося б, у досить демократичний світ мовчазної більшості Острогозької провінції вторгається державна машина із спробами ловити осіб, “шатаючихся без письменного вида”, або з оголошеннями місцевим поміщикам, “дабы они съ неизвѣстными дѣвками и женками о перевѣнчаніи крепостныхъ своихъ людей священниковъ не принуждали”. Утеклі жінки та дівчата, сварки між поміщиками через упійманих – не лише риса історії прикріплення, а й проблематика незалежності жінки. Отже, поширеними справами щодо жіноцтва є розслідування втеч кріпачок⁴⁸.

Свобода шлюбних зв'язків виявлялася по-різному. У серпні 1767 р. лівенський отаман Дураков спіймав “шатающегося малороссіянина” Петра Губина. Виявилось, що Губин десять років тому, підмовивши кріпосну дівку лівенського священика Федора Орловського Марію Харитонову, утік з нею до слободи Михайлівки Новополатовського повіту, там він прижив, живучи “на віру”, трьох дітей і був висланий місцевим прикажчиком назад до Лівенки. Допит Губина дав і нові відомості: ще у 50-х роках XVIII ст. він жив у Лівенці у згаданого попа Федора Орловського, котрий його “на волной малороссіянке женилъ”, однак коли дружина померла, Федір “сошелъ съ поповою дѣвкою” до слободи Михайлівки. За рішенням суду Губина з дружиною було повернуто до священика Орловського, котрий мав намір обвінчати свою кріпосну з Федором, й за те останній

⁴⁵ Там само. – Спр. 2229. – Арк. 1а, 2.

⁴⁶ Там само. – Спр. 1382. – Арк. 1.

⁴⁷ Там само. – Спр. 1121. – Арк. 1.

⁴⁸ Див., напр.: Там само. – Спр. 301.

повинен був відслужити три роки⁴⁹. Власне, на прикладі Острогозької провінції ми можемо спостерігати вагомий конфлікт – з одного боку, свобода пересування та демократизм сімейних відносин, з другого – поширення кріпосного права та патріархальність суспільства. Саме кріпосне право та лови втікачів відбиваються й на жіночій долі. Часто росіянки-кріпосні були у володінні колишніх козацьких старшин. Лукерія Бантійова – кріпосна дівчина заочно була обміняна поміщиком Андрієм Свяшиним на іншу кріпосну поручика Андрія Зайцева, однак утекла від нових поміщиків й заробляла на “обувь” на жнивях у однодворця Федора Саласіна, з яким таємно обвінчалася, обманувши священника – сказавши про дозвіл поміщика⁵⁰.

Питання розпусти та незаконного народження дітей пов’язане з маргінальним елементом, який наповнював провінцію. Так, у травні 1767 р. до лівенського отамана Кіндрата Дуракова звернулася теща Івана Шумиленка зі слободи Козачої біля Лівен. Шумиленкова теща розповіла про те, що у них в “сусідах” живе вдова Ганна Тесленкова, котра народила “незаконне” немовля наприкінці січня й поховала його в хаті. Після допиту Ганна Тесленкова визнала, що була на заробітках в селі Солотасі у поміщика Валуйського повіту Івана Рябініна й там блудила з шапарем (комірником) Григорієм Титовим (“а прозвання не знаєть”), дійсно у січні народила неживу дівчинку, яку й поховала. Вдова була жорстоко покарана – висічена батогами й віддана на роботу у комісарство, її коханця за перелюб “при живої жене” мали покарати за законами⁵¹. Слід звернути увагу на “блудницю”: вдова, живе в “сусідах”, заробляє на хліб у наймах; саме соціальне становище штовхає на девіантну поведінку.

Досить часто молоді дівчата приходили до слобід Острогозької провінції (або ще полку) з інших частин Слобожанщини, одружувалися, шойно осівши, й часто потрапляли в атмосферу жорстокості й насильства в новій уже родині. Так, Тетяна Кравченко, переселившись зі своїм батьком з Ровеньок у Богучар, вийшла заміж за Івана Лобасенка й була неодноразово бита свекрухою⁵². Зрадлива жінка Карпа Кишнамова Горпина народилася в Острогозькуй лише п’ятнадцятилітньою з матір’ю переселилася до Богучара й одразу вийшла заміж, потім жила у шинку⁵³.

Насильство в родині мало наслідком утечі жінок й подеколи другі шлюби при живому чоловікові 1779 р. у Калитві було спіймано двадцятивосьмирічну Тетяну Кравченко (по першому чоловіку Лобасенко). Свого часу у слободі Богучар (Калитвянське комісарство) вона вийшла заміж за Івана Лобасенка. Однак свекруха Феодосія Лобасенко жорстоко била невістку, й та втекла до Усердського повіту, де була в наймах у слободі Олексіївці в жителя Івана Шевченка три роки, тоді теж три роки жила у своєї матері на хуторі Часничному біля Богучара. Випадково, коли Тетяна перебувала в Острогозьку, її зустрів і упізнав чоловік Іван

⁴⁹ Там само. – Спр. 465. – Арк. 1а, 7–7зв., 11.

⁵⁰ Там само. – Ф. 1848. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1, 3, 5.

⁵¹ Там само. – Ф. 1807. – Оп. 1. – Спр. 451. – Арк. 1а, 1зв., 15зв.

⁵² Там само. – Спр. 2211. – Арк. 1а.

⁵³ Там само. – Спр. 2212. – Арк. 1а.

Лобасенко, “коимъ была взята” й з яким пішла в найми до Калача. Однак чоловік її не витримав тяжкої праці в наймах і втік. І знову Тетяна Лобасенко повернулася до матері. Через певний час, почувши, що її чоловік помер, Тетяна вийшла заміж за Аврама Гірка – підданого місцевого колезького асесора Степана Болотова, й повінчалася з ним в одній із церков міста Ольшанська, але й далі жила у матері на хуторі Гіркин у 1778 р. поїхав бондарювати у слободу Калитву, Тетяна прибула туди для побачення з ним й була впізнана братом першого чоловіка, Андрієм Лобасенком. Чоловік Тетяни виявився живим. Тому Тетяну забрали до першого чоловіка в Богучар, де вона прозимувала з грудня 1778 до березня 1779 рр. Далі, як каже вона, за згодою чоловіка, повернулася до матері в Часничний, звідти втекла до Ольшанська, найняла там візок і поїхала до Калитви до другого чоловіка Аврама Гірка. Однак одна з місцевих жительок побачила, що Тетяна “кь незаконному мужу привезена”, й донесла про те місцевому отаману⁵⁴.

У документації провінції є чимало матеріалів про особливості родинного життя та подружню зраду. Вони підтверджують тези про розподіл родин та часті родинні сварки. В Острогозькій провінції траплялися випадки, коли чоловік з різних причин жив окремо від дружини й дітей. Так, 1769 р. підозрювана чотирнадцятилітня Дарина Курочкіна зазначала, що батько її Олексій Курочка (Яндівський) 1768 р. “причислень жителствомъ в воисковую слободу Колодежну”, де почав будувати власний двір, а вона з матір’ю живе у слободі Олексіївці⁵⁵.

У скарзі священика Василя Миропольського (зі слободи Веселої Білгородської єпархії) описано сварку з матір’ю. У травні 1773 р. мати цього священика Ірина Миропольська перейшла на проживання із слободи Веселої до своєї доньки Агафії Сохраничевої у Бирючу з наміром “до смерти быть на ее пропитани” й з угодою, щоб донька доглядала й гарно годувала стареньку. При тому Ірина Миропольська перевезла свої гроші й статки: вбрання⁵⁶, сім “колодок” бджіл, худобу. Однак донька погано поставилася до матері – “не толко презирала но чрез ея непорядочные поступки и презиранія”. Ірина Миропольська твердила, що знавала всіляких утисків, й урешті донька не захотіла, щоб та в неї жила. Мати повернулася до сина у слободу Веселу, залишивши доньці майно, з приводу якого Василь Миропольський і подав скаргу до провінційної канцелярії⁵⁷. Сімейні сварки й вияви незалежності жінки часто пов’язані з суперечками за майно й маєтності, як це представлено в документації інших установ. У 1775 р. місцева острогозька поміщиця Ганна Куликовська видала заміж за поручика Степана Головашова свою доньку Фросину. Посагом за нею був хутір Курінний. Але через певний час Куликовська подала до суду чолобитну, що хутір віддано поза її волею. Зять розцінив таку ситуацію як безчестя. Важливо зазначити, що на розгляді справ в Острогозькому суді була не сама Куликовська а її повірений підпрапорний Федір Черкасов⁵⁸.

⁵⁴ Там само. – Спр. 2211. – Арк. 1а, 1зв.

⁵⁵ Там само. – Спр. 937. – Арк. 4.

⁵⁶ Саме по ньому можна визначити етнічну приналежність: каптани, запаски, плахти свідчать про українське походження матері Миропольського

⁵⁷ ЦДІАК України – Ф. 1807. – Оп. 1. – Спр. 1625. – Арк. 1а, 1зв., 3–4.

⁵⁸ Там само. – Ф. 1848. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 4, 22–26.

Досить вагомою виявляється й проблема подружньої зради. Дев'ятнадцятилітній житель Богучара Іван Зайцев ходив до шинку сотнички Степанової пити горілку, де спізнався з дружиною теж місцевого обивателя Карпа Кишнамова Горпиною (двадцяти п'яти років). Вони неодноразово “прелюбодіяли”. Й на Пилипівку 1778 р. Горпина сказала коханцеві, що якби мала схильність до жорстокості то б “мужа прибила” й “по любви” вийшла заміж за Зайцева. На м'ясниці 1779 р. вона те повторила, що Зайцев сприйняв як сигнал до дії й жорстоко побив вилами чоловіка Горпини⁵⁹.

Ще одна важлива “малоросійська” річ – відносна свобода позашлюбної поведінки. З надзвичайно цікавого документа 1770 р. про народження позашлюбних дітей в Острогозькій провінції дізнаємося, що більшість цих байстрючат приживаються “малоросійськими вдовами”, ймовірно з метою мати годувальника на старість. Власне наявна в документі аргументація та уточнення про походження й утримання незаконнонароджених дітей – важливі дані для низки узагальнень щодо ставлення до народження дитини.

Усі численні приклади начебто підтверджують думку про наявність жіночої ініціативи, жіночого вибору та жіночої свободи, однак насправді це не зовсім так. Можна навести безліч прикладів патріархальності суспільства.

Вияви патріархальності суспільства: чоловіче насильство

Проблеми влади чоловіка в родині, його прерогатив виявляються в Острогозькій провінції дуже виразно, й не лише з огляду на велику кількість справ щодо насильства над жінками, а й за кількістю конфліктів батька із синами⁶⁰.

Однак найяскравіше ця проблема виявляється саме в порузі над жінкою й появі спроб державних та церковних органів запобігти виявам родинного насильства. Наприклад, у вересні 1770 р. у слободі Калач помітили місцевого шевця Тимофія Кузьмича Швецова, коли він скидав у річку Підгорну з воза тіло своєї жінки Марії. На допиті тридцятилітній швець зізнався у скоєному. Уродженець великої слободи Слонівки Тимофій п'ятнадцять років тому переселився до Калача й згодом одружився з донькою калачівського жителя Калини Таранцова Іриною, жив з нею ось уже 13 років й нажив шестеро дітей, троє з яких померло. Жив без “порока” років із шість, а потім через пияцтво зійшовся зі своєю сусідкою – тамтешнього калачівського жителя Кирила Німого дружиною Параскою. Ірина, знаючи про походеньки чоловіка, інколи дорікала йому в тому, та він її

⁵⁹ Там само. – Ф. 1807. – Оп. 1. – Спр. 2212. – Арк. 1а, 1зв.

⁶⁰ Досить характерною щодо цього є справа Івана Стрижка (1769) із Острогозької провінції, яку ми аналізуємо в статті: Маслійчук В. До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 243–263. Подібна справа стосується слободи Нової Міловатки (Міловатського комісарства 1779 р.), де тамтешній божевільний житель Ярема Стрельцов убив свого батька й запалив батьківський хутір. У допитах Ярема зізнався, що бив батька за те, “что онъ принуждалъ его жить зъ женою своєю добропорядочно которую он гораздо не любилъ” (ЦДІАК України – Ф. 1807. – Оп. 1. – Спр. 2213. – Арк. 1а, 3).

карав за такі докори. Та ось 23 вересня до нього прийшла коханка й наскаржилася, що їхні сусіди Євгенія Анущенкова Степанида Кучеренкова сварившись із нею, Параскою, дорікали їй і перелюбом, а сказала їм про те буцімтойого, Тимофієва, дружина, й аби він свою дружину за те покарав. Однак Тимофій не встиг того зробити одразу, бо мав супроводжувати з ратуші колодників. Повернувшись 25 вересня, у п'ятницю ввечері, він вирішив учинити езекуцію Аби, мовляв, жінка знала, й про те нікому "не язвончила", й ніколи йому за те не дорікала. Він бив її лозиною по руках, а потім згорнув віжки, бо були кінці ремінні, й бив по всьому тілі. У суботу Тимофій пішов до свого шуряка Михайла Таранця й цілий день у того молотив. Дружина ж робила "обыкновенную свою работу". Повечерявши, полягали спати: він, Тимофій, на лаві, а дружина його з дітьми на примостку. Уранці Тимофій завважив, що дружина мертва. Цікаво, що у допиті жодного слова не сказано, як прореагували на все, що відбувалося, діти. Тоді ж Швецов таємно вивіз тіло дружини до річки й вкинув у воду, а потім почав ходити по сусідах, питаючи, чи не приходила Ірина до них, бо десь пішла й пропала. Покликавши двох жінок, одна з яких була невісткою коханки, Тимофій пішов до річки, де швидко відшукали тіло "потопельниці". Однак місцевий отаман, оглянувши тіло, виявив там сліди побоїв й узяв Тимофія під варту.

Якщо свідчення Тимофія яскраво характеризують патріархальність суспільства, де жінка позбавлена будь-яких прав, а чоловік зраджує її та ще й збиткується з неї, то свідчення коханки-сусідки Параски Кобзаренкової досить важливі для характеристики однієї з моделей поведінки жіноцтва. Параскева Антонівна Кобзаренко, сорока п'яти років (на п'ятнадцять років старша за коханця), народилася в містечку Лохвиці Лубенського полку, де, досягнувши повноліття, була видана заміж за тамтешнього жителя Мусія Репаненка. Через рік вони з чоловіком переїхали до Астраханської губернії в казенну слободу Яїк, і той її чоловік, поживши два роки, помер. Після того вона вийшла заміж за тамтешнього жителя Кирила Кобзаренка й з ним стала жити у полковій слободі Калач Острогозького полку. Подальші свідчення підтверджують Тимофієві слова про перелюб "по случаю пьянства тому седьмой год", що дружина коханця Ірина у розмові з сусідками зазначала, ніби точно знає, що її чоловік живе з Параскою в "прелюбоженстві". Й щоб те між людьми не розходилося, Параска попросила коханця покарати дружину "словесно, а бить не просила". Уранці 26 вересня після езекуції вона ходила до згаданого Швецова забрати полагоджені чоботи, однак коханця вдома не застала, а побачила тільки його дружину Ірину, що саме обідала. Кобзаренкова запримітила у неї на правій руці рану й спитала про те, Ірина відповіла, що то чоловік бив її лозиною, за що ж, не сказала... У свідченнях допитаних безліч побутових деталей, які висвітлюють заняття тогочасної жінки⁶¹. Параска Кобзаренко то цілий день на городі викопує буряк, то продає моркву на базарі. Ірина Швецова то пасе коня, то рубає дрова, то готує їсти.

Побиття жінок у тогочасному суспільстві, власне, не є чимось особливим. І найголовніше – у документах подекуди йдеться й про втручання державних

⁶¹ ЦДІАК України – Спр. 1080. – Арк. 1–3, 9–10. Тимофій Швецов за злочин був засуджений і засланий на Нерчинські заводи (арк. 13).

органів для “гуманізації” ставлення до жінки, підданої, служниці. 6 жовтня 1770 р. служник острогозького прокурора Лодиженського Степан Качков, їдучи з Острогозька, почув крики людей біля річки Сосни, збагнув, що тоне баба, й, щоб врятувати їй життя, заліз у річку, обв’язав потопельницю мотузкою витягнув на берег. Під час допиту у провінційній канцелярії виявилось, що потопельниця – росіянка із Старого Осколу Авдотья Степанова, куплена кріпосна острогозького жителя Дмитра Зинов’єва. Живучи на замиському подвір’ю, ця “баба” (сорокарічна) розводила для хазяїна птицю й, будучи п’яною, погубила каченят. Приїхавши на свій пташник, Зинов’єв виявив недостачу, жорстоко побив кріпосну палицею й погрожував бити ще. З остраху бути битою Авдотья Степанова з наміром утопитися пішла на місток через річку Сосну й стрибнула з нього “во всем платьє”. Дізнавшись про цю подію, острогозький прокурор Лев Лодиженський розпочав слідство. Виявилось, що згаданий острогозький житель Дмитро Зинов’єв бив “тиранськи” не лише слуг, а й власну дружину й малолітніх дітей, кріпаки ж Зинов’єва, не маючи одягу, працюють у зимовий час, обморожуючи руки й ноги. З огляду на таке “безбожие и варварство” за побиття дружини Зинов’єва узяли під караул, а прокурор звернувся до Острогозького духовного правління, аби церковна влада шляхом покут та епітимій вплинула на деспота⁶².

Подібним чином й церковна влада прагнула обмежити насильство в родині. Жителька Острогозька Агафена вийшла заміж за Федора Никитенка на хутір Гнилий Острогозької провінції. Однак життя у свекра було тяжким. Свекор Тихін Никитенко й чоловік Федір били Агафену немилосердно. Саме тому в березні 1778 р. молодиця втекла й наскаржилася про побої в Острогозьке духовне правління; звітти їй видали “указ” для чоловіка, свекра й свекрухи “о нечинении еи Агафене побоевъ” й відправили додому. Звітти Агафена пішла на хутір Явдаків у найми до тамтешнього жителя Мартиненка на час жнив, щоб відробити чотири рублі, взяті нею у Мартиненка ще дівкою для купівлі шуби. І от під час жнив на той хутір приїхали її чоловік Федір Никитенко зі своїм родичем Іваном й при Мартиненкові та інших наймиках почали її жорстоко бити палицями, а потім, прив’язавши до голоблі, до коняки, погнали в хутір Гнилий (за двадцять п’ять верст). Після такого “повернення” з наймів Агафена втекла й жила по різних місцях, зокрема й у своєї матері Христини Роевої, доки її не спіймали як безпаспортну. Однак жінка твердила, що під час утечі перелобучи якихось незаконних учинків не чинила, а воронезький єпископ Тихон 1779 р. надіслав резолюцію щодо заборони бити жінку⁶³. Тобто тут ми натрапляємо на яскравий приклад спроб уладнати сімейний конфлікт церковною владою, але невдалих.

Втручання церковної влади у сферу сімейних стосунків досить помітне, але воно не долало побутових підстав сімейних сварок. 8 травня 1779 р. “со увещеваніємъ священника Кирилы Дорошевского” у сл. Міловатці в комісарському правлінні допитували мешканця села Петропавлівки Степана Довженка. Два тижні тому Степан наказав своїй дружині Уляні піти віддати позичені гроші й забрати із засіки жито, а сам подався у своїх справах до тамтешнього жителя

⁶² Там само. – Спр. 1067. – Арк. 1а, 8–9.

⁶³ Там само. – Спр. 2224. – Арк. 1а, 3–3зв., 7.

Андрія Котляренкай, повернувшись, побачив, що його жінка не виконала завдання, а прийшла п'яною. Довженкосхопив лозину й погнався за жінкою, що вибігла з хати. Догнавши, чоловік почав бити жінку, вона ж схопилася за лозину й потягла її на себе, впала і вдарилась об дерево. Через три дні Уляна померла⁶⁴.

За документами, булочимало випадків зґвалтувань, особливо дівчаток-сиріт. Наприклад, п'яний наймит, острогозький житель Іван Кругликов 1779 р. зґвалтував п'ятилітню дівчинку Феодосію, що жила на утриманні хазяїна Гаврили Яровенка, де працював Кругликов⁶⁵.

Досить показовою є й справа про перевдягання жінки в чоловічий одяг й покарання за те. 5 жовтня 1770 р. коротояцький купець Артем Лошилін спіймав у Острогозькувночі біля свого двору жительку Катерину Миколаєнко “въ мужескомъ платьѣ и шапкѣ”, яка назвалася “старооскольським поміщиком”. Після з'ясування обставин, виявилось, що Миколаєнко була служницею в острогозького землеміра поручика Михайла Радковай “неоднократно” до цього “в ночное время а не в день” виходила з помешкання Радкова в чоловічому вбранні, називаючи себе поміщиком Виникала підозра у “блудодейний” одруженого Радкова зі служницею. Важливо було звинуватити порушницю правил поведінки й засудити її вчинок, й Острогозька провінційна канцелярія нічого кращого не придумала, як покликатися на інструкцію московської поліцмейстерської канцелярії від 10 грудня 1722 р. щодо “шатающихся по улицахъ бѣглыхъ солдатъ, матросовъ и прочихъ воровъ”, щоб їх ловили й направляли в поліцмейстерську канцелярію. На жаль, справу не закінчено, бо “малороссийская девка” Катерина Миколаєнко втекла з-під варти⁶⁶. Ця справа є цікавою у загальному контексті (навіть не торкаючись проблематики карнавальності народної культури): з одного боку, бачимо втручання державних органів щодо “шатающихся”, з другого ж, злочин дівчини полягав у приховуванні нею гендерної ідентифікації й підкресленні належності до іншого – чоловічого – світу й так само до владної категорії в суспільстві.

Низка прикладів засвідчує, що взаємини чоловіків і жінок у Острогозькій провінції були патріархальними: чоловік силоміць утримує й стверджує свою владу в родині, а жінка виявляється часто лише суб'єктом відносин.

Патріархальність та випадки “снохацтва”

Снохацтво – співжиття свекра з невісткою (снохой – *рос.*) – ще наприкінці XIX ст. траплялося серед селян. Існував навіть звичай досить рано одружувати малолітніх синів та жити з їхніми дружинами. Яскраво відобразив снохацтво відомий російський письменник Максим Горький. Як великий гріх кровозмішування воно засуджувалося церквою. Церква ще з часів Ярослава Мудрого постійно боролася з цим явищем, однак російський престолюд не вбачав у ньому нічого ганебного. Пізніше снохацтво стало вважатися злочином, син у випадках

⁶⁴ Там само. – Спр. 2214. – Арк. 1а.

⁶⁵ Там само. – Спр. 2230. – Арк. 1а. За те покараний батогом (арк. 9).

⁶⁶ Там само. – Спр. 1068. – Арк. 1зв., 2, 3–3зв.

снохацтва міг просити про відділення від батька, нерідко снохацтво призводило до батьковбивства

Утім, в окремих районах Росії – в Архангельській землі, Сибіру й на сусідніх з Острогозькою провінцією землях Війська Донського це явище було поширеним й не засуджувалося громадою ще й у середині XIX ст.⁶⁷.

Документація Острогозької провінції постає винятково важливою для висвітлення проблеми снохацтва в “українським випадку”, бо щодо цього є лише принагідні розвідки чи згадки⁶⁸.

Цікавим у острогозьких документах є переплетення патріархальності, підпорядкування старшому, мовчанки з приводу грішних дій батька. Характерною видається справа про кровозмішання зі слободи Старої Калитви (1767 р.) про блуд між свекром Герасимом Вакулиним (41 рік) та невісткою Іриною (Шрубкою в дівоцтві) (17 років). Причиною слідства стала скарга на Вакулина батька Ірини Мартина Шрубки. Приїхавши в гості до свата, Мартин від доньки дізнався, що Герасим Вакулин насильно живе з нею беззаконно, й “объявил” про те священникові. На допиті Вакулин визнав свою провину. Свідчення ж його невістки детальніші, із побутовими подробицями. Виявилося, що свекор уперше чинив гріх з невісткою на покосі. Під час косовиці почалася злива, й Герасим із синами й невісткою ліг спати, й “бывъ пьянь” “усильне” те вчинив. Під час Великого посту невістка спала на землі “в избѣ” поруч з чоловіком Герасим ліг теж на землі біля неї, “сталь щипать тѣло” й згвалтував її. Те ж саме сталося “того ж поста” на вербному тижні, коли чоловік Ірини Клим поїхав у поле орати. Свекор, повечерявши, “всю ночь действоваль съ нею беззаконно” й лякав невістку, щоб та “сега дѣла не выносила”. На Великдень батько й мати Ірини приїхали у гості до сватів, але посварилися з ними й поїхали у двір старокалитвянського жителя Івана Кунаки. Ірина, прибігши до свого батька, усе розповіла. Судпокарав розпусника: Герасима Вакулина, вирвавши ніздрі, заслали до Сибіру⁶⁹. Значимо важливу річ: Ірина зовсім не зважає на чоловіка, а гвалтівник-свекор на сина, він немов і не фігурує у слідстві, спокійно спить поруч, коли батько чинить блуд.

Ще яскравішою для характеристики патріархального суспільства Острогозької провінції є справа про невістку Мотрону та свекра Архипа Халецького зі слободи Слонівки Бірючанського комісарства. Двадцятип’ятилітня Мотрона вийшла заміж перед масляною 1770 р. за обивателя Степана Халецького й переїхала жити до нього на хутір Бровкин за сім верст від Слонівки. Однак на “сирному тижні” уночі сімдесятилітній свекор Архип Халецький заліз до невістки на піч й намагався її згвалтувати. Мотрона після цього випадку втекла до свого діда, військового обивателя Івана Андрійченка, у Слонівку. Однак дорогою її наздогнали чоловік зі свекром, й усі разом пішли до діда. Мотрона наскаржилася дідові

⁶⁷ *Смирнов А.* Очерки семейных отношений по обычному праву русского народа. – М., 1877. – С. 44–47.

⁶⁸ *Франко І.* Сліди снохацтва в наших горах // Житє і слово. – 1895. – Кн. 4. – С. 101–104; *Кузеля З.* Дитина в звичаях і віруваннях українського народу: Матеріяли з полудневої Київщини // Матеріяли до українсько-руської етнології – 1906. – Т. VIII. – С. 85.

⁶⁹ ЦДАК України – Ф. 1807. – Оп. 1. – Спр. 448. – Арк. 2–4, 17.

на свекра. Той почав лаяти Архипа, однак Халецький почав божитися, що й на думці не мав поганого, а невістка на нього наговорює. Тоді дід наказав сікти онуку нагайкою, щоб від чоловіка не бігала й на свата наклепів не зводила. Після того свекор з чоловіком привели її до Слонівської ратуші, де вона знову наскаржилася отаманові Михайлові Корецькому Але отаман теж не повірив молодиці й наказав, на прохання Архипа Халецького, теж висікти її за втечу від чоловіка. Від побоїв Мотрона захворіла і лежала у хаті хвора, свекор же, скориставшись цим, звалтував її й після того ще гвалтував кілька разів. Мотрона скаржилася чоловікові але той просив, щоб нікому про те “до времени” не говорила, може, батько покається, скаржилася вона й сусідкам, та ті теж нічим зарадити не могли. Урешті після жнив Мотрона знову втекла до Слонівки й одразу пішла до ратуші. Отаман цього разу вирядив невістку та свекра до вищої інстанції, Бирючанського комісарства, де Халецький “повинився”, що мав кілька разів “кровосмъшення”, але за згодою невістки; про скарги Мотрони свідчили сусідки й чоловік. За рішенням суду Архипові Халецькому вирвано ніздрі й відправлено його на Нерчинські заводи⁷⁰.

Наведемо ще один випадок девіантної поведінки з наголошенням “чоловічої влади” в суспільстві Житель слободи Вільшанки Дмитро Рибенський на початку 1768 р. прийшов додому п’яний, порозганяв усю родину й, залишивши лише невістку Феодосію, “учинилъ с нею насильственный блудъ”. У хаті нікого не було, тому Феодосія не кричала, ані чоловікові ані свекрусі, боячися свекра, вона нічого не сказала. Однак через тиждень Рибенський знову взявся за своє. Феодосія поскаржилася на те в ратуші отаману Михайлові Мірочникову однак той мляво проводив слідство, покликаючися на “толкованіє” випадків звалтування: “В толкованіи невѣрныя женщины обыкновенно когда в оныхъ невѣрностяхъ и когда многие невѣрности учиняють предлагають что насильством чести своеи лишены и насильствованы тогда и судье ихъ ненадлежитъ вѣрить но подлинное о правдѣ вывѣдать”⁷¹. Йшлося про те, чи “крикомъ другихъ на помощь призывала”, чи в “доброй славѣ”, чи “платье разодрано”, чи є “синева и кровавые знаки” і, найголовніше, треба, щоб скаргу про звалтування подано було одразу, бо інакше “по видимому видно будетъ что она къ тому охоту имѣла”. Сам свекор Дмитро Рибенський зазначав, що дійсно мав блуд з невісткою на святого Василя, бо був п’яний і “по ее согласію а не насилно”. Однак до Вільшанки приїхало начальство – комісар Репеев; він визнав провину Рибенського в кровозмішанні й жорстоко покарав винуватця (засланий на Нерчинські заводи)⁷².

Узагальнені висновки з поодиноких справ, звичайно, робити не слід, але подібні нюанси девіації спостерігалися пізніше в середовищі російських родин. У комплексі документації Гетьманщини та й інших частин Слобожанщини, крім випадків з-поза меж провінції⁷³ (однак тієї ж Слобідськоукраїнської губернії),

⁷⁰ Там само. – Спр. 1084. – Арк. 1а, 1зв., 3–3зв., 5–17.

⁷¹ Там само. – Спр. 846. – Арк. 25.

⁷² Там само. – Спр. 446. – Арк. 1–1зв., 7–9, 42, 47–47зв.

⁷³ Лебедев А. С. О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий – М., 1890. – С. 26–27 (1764 р. – містечко Андріївка Ізюмської

ми зрідка натрапляємо на снохацтво й конфліктність зі свекром⁷⁴. Тобто випадки снохацтва можна віднести до проблематики міжгенічних взаємодій і підсиленої патріархальності, що спостерігаємо в Острогозькій провінції.

Жіночий бунт

Не слід вважати жінку виключно жертвою обставин. Досить часто, навпаки, жінки не корилися своїй долі, не хотіли виконувати визначеної їм ролі в родині. Набирала ця непокора переважно пасивних форм, як це можна спостерігати, – жінки тікали від чоловіків. Однак були й інші засоби помсти за наругу, зокрема досить поширене в українському традиційному побуті отруєння нелюба.

Прояви жіночої непокори патріархальній нарузі теж наявні в документації Острогозької провінції. Саме тут часто велику роль відігравали народні вірування й забобони.

Так, 18 вересня 1770 р. зі слободи Підгорної до Острогозька було доставлено сімнадцятилітню Дарину Підстрішну. Біографія молодиці цікава й багато що характеризує. Дарина народилася в Люботині біля Харкова, а 1767 р. разом з батьком Гнатом Савенком прийшла до Підгорної (Калитвенського комісарства). 1769 р. її видали заміж за “військового жителя” Микиту Підстрішного. Чоловік “невідь за що” постійно бив дружину. Дарина поскаржилася матері Софії, що чоловік її не любить і б’є. Софія Савенкова набрала з могил на кладовищі землі й наказала доньці, поклавши ту землю в попіл, зварити її у воді, а потім тією водою змити своєму чоловікові голову. Дарина так і зробила, але те не допомогло. Через кілька тижнів Дарина згадала, що чула ще в Люботині, як жінки отруюють своїх чоловіків жабами⁷⁵. Знайшовши жабу, молодиця засушила її, розтерла й підсипала чоловікові до питної води. До Різдва 1769 р. Микита Підстрішний двічі те пив. Упродовж чотирьох місяців Микита був здоровим, але під кінець Великого посту захворів. Зслаблений чоловік неодноразово запитував дружину, що ж було причиною його хвороби, й Дарина через кілька місяців зізналася.

провінції: Ілля Скоряк та його невістка Параскева; 1771 р. – слобода Золочів Харківської провінції: Григорій Зінченко з невісткою Феклою). Найраніша відома нам справа – 1755 р. про співжиття деркачівського жителя ((с. Деркачі Харківського полку) ЦДІАК України – Ф. 2007, оп.1, спр.451)) Івана Козачка із невісткою. Див. також про снохацтво в околицях Харкова (Харківське духовне правління) пізнішого часу: справу 1798 р. про російського однодворця Чаплигіна (Там само. – Спр. 451); або про українську родину Шевченків того самого року (Там само. – Спр. 2775).

⁷⁴ Це частково розглянуто мною: *Маслійчук В.* До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні – С. 243–263.

⁷⁵ Про жаб та отруєння ними існує кілька колоритних справ з колишньої Гетьманщини. Так, у 1792 р. жительки села Погарища (Чернігівського намісництва) Євдокія Сіренкова та Пелагія Коваленкова померли в острозі. Причиною їхнього ув’язнення стало те, що вони напоїли дружину священника Ганну Лосієвську горілкою, в яку кинули засушену та потерту жабу. Лосієвська поскаржилася до суду ніби в неї в нутрі розплодилися жаби, що виходять з блювотиннями проносом. Оскільки пригода попівні була надзвичайною, то винних жінок кинули до острогу, а з палати Чернігівського верхнього земського суду подали повідомлення до Медичної колегії (ЦДІАК України – Ф. 1508. – Оп. 2. – Спр. 1173. – Арк. 1, 5–5зв.).

Свекор Назар Підстрішний після цього зізнання відвів невістку до земської рагуші. Далі досить цікавий момент про судочинство у провінції. За чинними на той час російськими законами (Соборним Уложенієм 22 глава, 8, 23) отруювачці слід було відрубати руку або її стратити. Однак норми російського права вочевидь були все ще слабкими⁷⁶. Було вирішено лише побити жінку нещадно нагайками, а при тому дізнатися, чи справді чоловік бив Дарину, й наказати, щоб той “впредь оть того удержался по ее молодостикъ домашнему управленію приводиль надлежащей”⁷⁷. Захист жіноцтва державою й запобігання родинному насильству вочевидь мали пізніше істотний наслідок – прискорення жіночої емансипації.

Ще один приклад. Сотник Іван Сурмін із Богучара одружився 1760 р. з донькою підпрапорного Миколи Афанасьєва Марією (“по желанію онаго Сурмина и по волѣ моихъ родителей”, як зазначає його дружина). Іван вирізнявся буйним норовом, пиячив і бився, однак стримував його батько Олексій Сурмін, який завжди захищав невістку. Та в лютому 1772 р. свекор Марії помер, свекруха теж пиячила й була на боці сина. Так для жінки настали тяжкі дні. Чоловік неодноразово погрожував її вбити, заряджаючи пістоля чи оголюючи шаблю. Постійні побої та знущання Марія вже не могла терпіти й тому вночі, відпросившись на двір “по нуждѣ”, в одному спідньому втекла по берегу Дону, залишивши вдома маленьку дитину. Всі сусіди й навколишні мешканці підтверджували дикий норов Сурміна, який стріляв з рушниць собак, колов шаблею свиней, не платив наймитам, витолочував жито, крав худобу, робив набіги й коїв грабунки. Марія не змирилася зі своєю долею – навіть утікши до батьків, вона прагнула відсудити бодай частину майна й повернути собі сина, але через низку несприятливих обставин це їй не вдалося⁷⁸.

Випадки жіночого опору чоловічій сваволі ще раз підтверджують, що “старий світ”, міжлюдські стосунки та моделі поведінки важко підвести під однотипні характеристики. Часто винятки сприймаються за правило, а привнесені й засвоєні речі вважаються питомими. Приклади опору чоловічій нарузі, свідчення про усвідомлення жінками своєї ролі й їхні вимоги відповідного ставлення до себе з боку родини підтверджують усю відносність однозначних висновків.

Висновки

Документація Острогозької провінції свідчить, що тогочасне жіноцтво підпадало під різноманітні впливи: з одного боку, відчуття свободи на прикордонних теренах, послаблений державний і церковний контроль, з другого – пригноб-

⁷⁶ Недотримання норм “Соборного Уложения” щодо покарання жінок характерні й для Острогозька ще кінця XVII ст. (*Гоголева А. А.* Местная власть в Острогожском уезде... – С. 201). Під час слідства у справі про вбивство острогозького сотника Прокопа Мураєва з’ясувалося, що вдова сотника мала блуд з російським гулящим чоловіком Варламовим, який обіцяв узяти з нею шлюб і найняв убивцю для її чоловіка. У суперечливогам “Соборного Уложения” (російського зводу законів, за яким хотіли судити українських переселенців), Катерину Мураєву не було скарано на горло, вона навіть погрожувала діверям знищити їх і зачаклувати

⁷⁷ ЦДІАК України – Ф. 1807. – Оп. 1. – Спр. 1073. – Арк. 1а–4.

⁷⁸ Там само. – Спр. 1637. – Арк. 1–Ззв., 5, 7, 11.

леність патріархальним суспільством. Жінка майже позбавлена, за окремими винятками, правової ініціативи, економічної незалежності, її роль у сім'ї досить розмита. В Острогозькій провінції ми натрапляємо на патріархальність родинних відносин, чоловічу сваволю, прояви снохацтва. Пригноблене, другорядне становище жіноцтва у цій прикордонній провінції – головний висновок даного дослідження. Патріархальність тогочасного суспільства виявлялася у всіх сферах життя; державна влада уособлювалася чоловіком, і вплив її зростав. Сильна роль чоловіка в російській родині та у козацькому середовищі Всевеликого Війська Донського (зі снохацтвом у сім'ях) впливала й на українських переселенців. Жіночий бунт (втечі, отруєння чоловіка) жорстоко карався. Приватна сфера жіноцтва залежала від чоловічої сваволі.

Використання ширшого кола джерел з історії Острогозької провінції дасть змогу глибше дослідити механізми гендерної нерівності, міжетнічних взаємин, питання соціального дисциплінування.